

УДК 930:929Хмельницький

ДЕРЖАВОТВОРЧА РОЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань,
професор кафедри історії та права*

*Черкаського державного технологічного університету,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

Для кожного щирого українця і патріота своєї землі постать гетьмана України Богдана Хмельницького на сьогодні є уособленням державності ісправжньої нефальшивої любові до рідного народу. Про визначні прояви непересічної особистості Богдана Хмельницького можна писати досить багато: державотворець, дипломат, військовий діяч. Стратег і тактик. Для своєї епохи, як писали його сучасники, він був «Богом даний вождем» [12, с. 211].

Як за життя постать гетьмана була оповита багатьма легендами і міфами, так і після його смерті вона залишила по собі для нащадків чимало незрозумілого і втаємниченого, а в деяких аспектах – і обросла фальсифікаціями.

Сьогодні, коли в жорстокій боротьбі з рашизмом Україна виборює своє право бути державою вільною, незалежною і самостійною, суспільство, яке десятиліттями не цікавилось глибинно своєю історією, починає ставити собі запитання: а хто ж наші батьки української державності? І тут важливу місію відведено історикам, адже фахові проукраїнські дослідження розкривають нам особливості нашого українського державотворення, з акцентом на події, явища, персоналістику.

У пропонованій статті ми спробуємо в короткій формі, з акцентом на державотворчу діяльність та її висвітлення у працях відомих українських істориків, поглянути на постать одного з «батьків української нації» – без перебільшення – видатного гетьмана, державотворця, політичного діяча, полководця, дипломата Богдана Хмельницького, 430 років від дня народження. якого відзначатимемо цього року.

Перед тим як провести короткий огляд, поглянемо на те, як трактує постать Богдана Хмельницького в історії України сьогодні «Енциклопедія

історії України» (автор статті **В. Степанков**): *«Хмельницький Богдан (Зиновій-Богдан) Михайлович (бл. 06.01.1596 (27.12.1595) – 06.08 (27.07) 1657) – політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольних змагань 1648–57, творець Укр. козац. д-ви та її перший гетьман»* [21, с. 389].

У публікації про Б. Хмельницького у виданні «Українське козацтво: Мала енциклопедія» автор біографічної статті **Р.Шуст** зазначив таке: *«Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович (бл. 1595–1657) – визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648–1657). Засновник Української гетьманської держави (Гетьманщини)»*[25, с. 509].

Одні з найфаховіших на сьогодні сучасних біографів Богдана Хмельницького історики **В. Смолій і В. Степанков** так оцінили вагомий внесок гетьмана у державотворення. *«На рубежі XVI–XVII ст. в Україні у сфері соціальних відносин ... новою силою стало козацтво, яке відбивало основні тенденції суспільного розвитку. Найбільш повно ці тенденції, як і прагнення українського соціуму до незалежності і самоствердження, акумулювалися в політичній програмі й діяльності гетьмана Війська Запорозького, фундатора Української держави раннього нового часу, видатного політичного діяча, блискучого дипломата й полководця європейського масштабу Богдана-Зиновія Хмельницького. Людина надзвичайної обдарованості, організаційних здібностей, наділена яскравою харизмою, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії – відбиваючи загальнонаціональні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиному протестному потоці найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на виборення незалежності України, збагатив її політичну культуру виробленням засадничих принципів української державної ідеї та соборності в національному державному тілі всіх історичних земель, здавна населених українським етносом.*

Постать гетьмана України Богдана Хмельницького є надзвичайно актуальною і для нинішнього і наступних поколінь українців. На нашу думку, естафета історичної пам'яті має тривати у контексті історичних уроків великого державотворця, які завжди мали, мають і матимуть важливе значення» [20, с. 5–6].

М. Аркас у 1908 р. у своїй праці «Історія України-Русі», характеризуючи гетьманський період (1647–1663 рр.), зазначив наступне: *«Найвидатнішою людиною в той час, коли Україна вибилася була на волю, був Гетьман український Богдан Хмельницький»*[2, с. 171]. Проте лише в діаспорному виданні (фотокопія другого видання 2012 року) цієї праці читаємо яскраво-метафоричний фрагмент, що відгукується в українському серці досьогодні:

«Минало десять літ від тої хвилі, як Богдан Хмельницький підняв боротьбу за волю України. За той час він став зі звичайного собі сотника чигиринського чоловіком славним на увесь світ, начальним вождом і володарем України. Перейшов він єї, яка широка й довга, з мечем у руці, підняв, розбудив і осьвідомив народ та запалив у ньому горяче полум'я волі, котре во вік не вгасне. Ніхто перед ним і ніхто по нім не викликав на Україні такого великого руху, ніхто не розбудив в українськїм народі такої енергії, ніхто з його душі не викресав такої сильної іскри. Правда, що за весь той час кров не переставала плисти, пожежі не вгасали, шаблі не спочивали, правда, що народне горе розлилось тоді широко й глибоко, – але ж усьо родиться з болю: і воля України, єї свідомість, єї право до незалежного життя мусіло бути заплачене кровю, муками й болем»[3, с. 221].

Український історик **М. Грушевський** у виданій 1908 р. «Ілюстрованій історії України» наступним чином охарактеризував Б. Хмельницького: *«Великий рух народний, піднятий Хмельницьким, дав новий лад усїй Східній Україні – Гетьманщині»* [8, с. 300]; *«Хмельницькому справді удалося, завдяки своїм талантам і щастю, дуже сильно підняти гетьманську владу проти давнішого»* [8, с. 300]; *«Якби Хмельницький не вмер так рано, і ще більше – якби по його смерті Україна могла б пожити спокійно яких кільканадцять літ, сі зерна не проросли б»*[8, с. 300].

Автор великої кількості наукових досліджень про українську козацьку державність та Б. Хмельницького, історик **І. Крип'якевич** так охарактеризував державотворчу роль гетьмана: *«Особисті якості Богдана Хмельницького – хоробрість, рішучість, послідовність у діях, широкий світогляд, любов до України і ненависть до її ворогів – допомогли йому в служінні величним суспільним цілям. Усе свідоме життя, талант державного діяча, видатні здібності полководця і дипломата Богдан Хмельницький присвятив інтересам народу. Будучи людиною своєї епохи, вихідцем з панівного класу, Богдан Хмельницький зумів піднятися до усвідомлення загальнонародних, загальнодержавних інтересів.....* [11, с. 11]; *...Вигнання польських загарбників з України поклато початок процесові формування української державності. Гетьман України Богдан Хмельницький проявив себе видатним державним діячем»*[11, с. 11].

Українська вчена, історикиня, лауреат Шевченківської премії **О. Апанович** так охарактеризувала Б. Хмельницького на тлі його епохи: *«Історія підняла на своїх хвилях українського гетьмана насамперед тому, що він утілював прогресивні вимоги свого часу в історичній обстановці тогочасної України... Українське життя XVI–XVIIст. виховало його саме таким, яким він став, – вождем повсталого українського народу в боротьбі за визволення від іноземного панування»*[1, с. 39].

«Богдан Хмельницький ще до Визвольної війни 1648–1657 років розумівся на політичній ситуації європейського континенту, збагнув місце

і роль України в змінах цієї ситуації. Він пройшов добру школу міжнародних відносин у Запорізькому Війську, оскільки Запорізьке козацтво здавна намагалось провадити свою, незалежну від уряду Речі Посполитої зовнішню політику. Вже у 1637 р. Хмельницький був генеральним писарем і не тільки керував військовою канцелярією, а й здійснював листування з іншими державами, вів переговори з іноземними послами»[1, с. 42–43].

Українська науковиця, історикиня, одна з провідних представниць державницької школи в українській історіографії **Н. Полонська-Василенко** у другому томі своєї «Історії України» у розділі «Хмельниччина» виписала підрозділ з назвою «Українська держава Богдана Хмельницького», де зазначила: *«Богдан Хмельницький спромігся перетворити «повстання рабів», як називали українську революцію поляки, на міцну державу, з якою шукали союзу та зав'язків великі держави, а з маленького козацького міста Чигирин зробити осередок Східної Європи, де зустрічалися дипломати різних держав. Не Москва, а Чигирин став центром політичного життя Європи. Богдана Хмельницького порівнювали з Кромвелем, але була між ними велика різниця: Кромвел мав стару державу з налагодженою адміністрацією, армією, Хмельницький – розбурхану повстанням масу людей з протилежними інтересами та бажаннями» [18, с. 32].*

До речі, згаданий вище розділ «Хмельниччина» Н. Полонська-Василенкорозпочала такою характеристикою внеску Б. Хмельницького в українське державотворення, зробленого основоположником державницького напрямку в українській історіографії, істориком, соціологом, публіцистом В'ячеславомЛипинським: *«Богдан-Зиновій Хмельницький, який провів велику межу поміж добами історії України, поклав початок Української Козацької Держави, був найбільшим державним мужем, що його будь-коли мала Україна» [18, с. 11].* Це було посилення на роботу **В. Липинського** «Україна на переломі, 1657–1959: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», опубліковану 1920 р. у Відні. До речі, розділ 1 цієї праці вченого розпочинається важливим, як на мене, запитанням (цитуюмо за виданням): *«Історик, який студіює уважно часи найбільше в нашій історії героїчні, як по своїм потугам, так по своїм замислам і індивідуальній вартості людей, котрі ті замислили в життя переводили – часи повстання України під проводом Богдана Хмельницького – мусить поставити собі питання: хто були і звідки брались помічники Великого Гетьмана і в якій спосіб зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим роз'єднану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави?» [13, с. 11].*

У 2020 р. **С. Калуцьким** було захищено кандидатську дисертацію на тему «Постать гетьмана Богдана Хмельницького та формування національної аристократії в 40–50-х рр. XVII ст. у науковій творчості В'ячеслава Липинського», в якій здобувач дійшов висновку, що В. Липинський *«спростував стереотипи польської, російської та української народницької історіографії із їхніми поглядами на Б. Хмельницького як на «бунтаря», «месника», «козацького батька». У монографії «Україна на переломі» обстоював думку про винятково позитивну роль останнього в історії України. Доводив, що гетьман став творцем нової держави. В. Липинський вперше поставив і спробував розкрити проблему спадкової передачі влади Б. Хмельницьким. Стверджував, що монархічна форма правління забезпечила б Гетьманщині сталий розвиток державності, становлення політичної еліти («аристократії»), економічний добробут і соціальну стабільність»* [9, с. 196].

Професор Йоркського університету в Торонто (Канада), українець за походженням **О. Субтельний** так охарактеризував державницьку роль Богдана Хмельницького: *«Рідко коли окремі особи так вирішально визначали хід епохальних подій, як це зробив стосовно Великого Українського повстання 1648 р. Богдан Хмельницький. З огляду на його величезний особистий вплив на події, що змінили перебіг української та всієї східноєвропейської історії, вчені вважають Хмельницького найвизначнішим військовим політичним діячем України»* [22, с. 117].

Сучасні історики **І. Коляда** і **В. Милько** у виданій 2013 року книзі «Богдан Хмельницький» зробили висновок, що *«саме Богдан сформував державну ідею, що передбачала створення незалежної соборної Української держави в етнічних межах проживання українського народу»* [10, с. 3]. *«Історія піднесла на своїх хвилях українського гетьмана тому, що він втілює історичні сподівання свого народу на власне державне життя»* [10, с. 117].

Аналіз державотворчої ролі Богдана Хмельницького добре проглядається у книзі «Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник» за редакцією **Б. Губського, В. Литвина, В. Смолія** [23]. Наведемо нижче ряд тез з цієї книги. *«Богдан Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII–XX століть політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої зовнішньої та внутрішньої політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства. Ідея «державність через єдність» є чи не найголовнішою і сьогодні...». «Великий гетьман завжди вважав, що сила незалежної держави – насамперед, в її економічній незалежності...». «Славетний син українського народу був полководцем європейського масштабу. Він створив одну з найбільших армій у тодішній Європі, зумів*

належним чином озброїти її, значно підніс ефективність української кінноти та артилерії.....». «Видатні дипломатичні здібності гетьмана можуть бути достойним прикладом для наших дипломатів і творців зовнішньої політики.... У надзвичайно складних міжнародних умовах, маневруючи між різнобічними інтересами супротивників, Хмельницький зумів зберегти основне – українську державу». «Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибокі знання життя, культури і освіти рідного народу. Тому не випадково саме йому належить честь сформування основоположних принципів української національної ідеї, яка утверджується в ментальності українців і стає гаслом їхніх визвольних змагань у другій половині XVII – XX століттях» [10, с. 44–45].

«Водночас ми добре розуміємо, що Богдан Хмельницький – це історична особа, котра не піддається однозначній оцінці. Безперечно, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії. Разом з тим нині, з висоти третього тисячоліття, можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, часом, можливо, нелогічність його вчинків, відсутність окремих цілісних орієнтирів тощо. Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи – неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки народжувалися суспільні форми майбутнього. Та генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від іноземного гноблення і створенні незалежної соборної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху» [10, с. 44–45].

О. Апанович: *«Богдан Хмельницький зробив велику помилку, уклавши договір із царем. Згодом він усвідомив це й захотів визволитися від Москви, відмовитися від договору, але не встиг. Однак, мабуть, і в найстрашнішому сні не міг би він передбачити, в яку безодню нещастя, біди, страждань, наруги, рабського поневолення, етноциду був кинутий на довгі століття український народ через цей договір..» [1, с. 67–68].*

Погоджуємось із думкою істориків І. Коляди і В. Милька про те, що «немає потреби канонізувати гетьмана. У разі необхідності він розправлявся із своїми політичними противниками, придушував повстання селянської і козацької голоти, роздавав універсалами землі феодалам. Поряд із видатними полководцями і дипломатами біля гетьмана знаходилися нікчемні люди, які ще за його життя вели подвійну політику, нехтували національними інтересами українського народу. Однак на всіх етапах життя діяльності Б. Хмельницького переважала послідовна лінія на визволення рідної землі від іноземного панування» [10, с. 116].

Історіограф В. Гоцуляк проаналізувавши постать Б. Хмельницького в новітній українській історіографії, відзначає внесок українських істориків, археологів, письменників, поетів щодо оцінки його діяльності зокрема в рамках підготовки і святкування ювілеїв, принагідно

зауваживши, що процес наукового переосмислення пострадянського бачення його ролі і постаті був розпочатий до 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького [7, с. 116].

Черкаський історик **В. Масненко** у статті «Образи Богдана Хмельницького у сучасній колективній історичній пам'яті українців та їх сусідів» подав широке представлення постаті Б. Хмельницького у суспільно-історичному ракурсі, аж до його міфологізації й політичних спекуляцій. Відзначимо таку думку автора: *«внесок у міфологізацію образу Хмельницького належить не історикам, а політикам та представникам мас-медіа. Спостерігалися й політичні спекуляції навколо образу гетьмана, особливо сепаратистськими політичними силами в Криму та Придністров'ї. Слушною є думка про всенародну повагу, а не про всенародну любов до Великого гетьмана»* [16, с. 120].

«6 серпня 1657 р. помирає творець Української держави гетьман Богдан (Зиновій) Хмельницький. Його смерть стала певною рубіжною віхою в розвитку Української революції та історії Української держави», – так характеризує роль Б. Хмельницького академік НАН України **В. Литвин** [14, с. 177].

Козацька *«державна періоду Богдана Хмельницького мала всі характерні для будь-якої держави ознаки, як от: політичну владу, територію, політико-адміністративний устрій, право, суд і судочинство, фінансову систему та податки, соціальну структуру населення, власне військо, активну зовнішню політику»* [17, с. 216–217].

У 2008 р. Богдан Хмельницький посів почесне п'яте місце в телевізійному проєкті «Великі українці». Як стверджує з приводу цього історик **Т. Барабаш**, *«це свідчить про живий інтерес та всеукраїнське визнання величі Хмельницького»* [5, с. 4].

Не випадково один із батьків відродженої у 1991 році нашої державності **Л. Лук'яненко** у своїй книзі «Де ти, доле України?» відносно ролі Б. Хмельницького в українському державотворенні зазначив: *«У Грюнвальдській битві 1410 року об'єднаних сил проти наступу Тевтонського ордену брали участь українські і татарські війська. Розгром Тевтонського ордену припинив просування германців у слов'янські країни. Україна не має державного обличчя і діє як етнічна спільнота. З кінця XV сторіччя захисником цієї спільноти виступає козацтво. Його сила зростає в XVI–XVII сторіччях і з другої половини XVII сторіччя під проводом Богдана Хмельницького досягає відновлення національної державності...»* [15, с. 38].

Яким був механізм державотворення в період Хмельницького, то про це детально зупинились у науковому виданні «Цивілізаційна історія України» вчені **М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський**. *«На механізмі державотворення слід зупинитись більш детально. При цьому пам'ятаймо, що ні Б. Хмельницький, ні старшина спочатку ще не*

планували створення незалежної держави в етнічних межах України, а відтак і не висували відповідної політично програми. Вони, найімовірніше, намагалися добитися того, щоб король польський став також «королем руським», а Україна (щонайменше в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств) отримала статус чи то автономії, чи то суб'єкта федерації за зразком Литви. А в кінці 1648 – першій половині 1649 рр. почалося вироблення великим гетьманом основних принципів української державної ідеї, що стала потім визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних століть аж до сьогодні і передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України. Тоді ж відроджується й ідея українського монархізму, яка пізніше не була реалізована» [6, с. 235].

І тут ще підсилюють розуміння важливості постаті Богдана Хмельницького як творця держави і як простої людини, якій доля дала шанс стати національним державотворцем у свій час, міркування **О. Багана**, політолога, публіциста, керівника Науково-ідеологічного центру імені Дмитра Донцова: «Чи не мав таких же імперських планів Б. Хмельницький у 1650-х роках, той Б. Хмельницький, який ще перед кількома роками був, по-суті, ніким, жалюгідним вигнанцем зі свого рідного дому, а тепер він посилав козацькі полки для узалежнення Молдавії і Білорусі, укладав геополітичні союзи з Трансильванією, Брендесбургом і Швецією, щоб розтроцити Польщу, а далі і Московщину єдиновірну? Іншими словами, немає приречено миролюбних і агресивно-войовничих народів. Їхня поведінка залежить від систематичного суспільного і морального виховання їхніх еліт: Литва зупинилася у зростанні, бо багаті південні простори своєю спокусливістю «розтопили» її залізне лицарство і більш войовнича польська шляхта зайняла його місце у цих просторах; Іспанія «закостеніла» у XVII ст., бо неймовірні багатства Америки розбестили її лицарство і аристократію, а вперта Франція і прудка Англія виявилися гідними суперниками у змаганні за домінування над Європою: Україна швидко впала, бо своєї повноцінної еліти витворити не встигла, перебуваючи у постійному протистоянні з добре відлагодженими державними системами Речі Посполитої, Московії і Османської імперії» [4, с. 45].

І про найголовніше, на наш погляд, при аналізі державотворчої ролі Богдана Хмельницького в історії України. І це фахово виділив директор Науково-дослідного інституту козацтва **Т. Чухліб**: «...назва «Україна» у добу Богдана Хмельницького почала виступати синонімічним відповідником «Русі» та «Війська Запорозького/Козаків», трохи згодом – «Малої Русі/Малої Росії». Як бачимо, «Україна» також була «руською», що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу», «християнського народу»), а також те, що тут колись давно правили «Княжата Руські», тобто існувала держава Русь на чолі зі своїми великими князями. З огляду на це фундатор відроджуваної

держави гетьман Хмельницький і заявляв, що Військо Запорозьке «визволило Україну», за яку потім довелося довго боротися із сильнішими сусідніми країнами» [24, с. 19].

Отже, підсумуємо: хто ж він, Богдан Хмельницький – як державник для України – у баченні істориків, політологів, громадських діячів. А він: «фундатор Української держави раннього нового часу, видатний політичний діяч, блискучий дипломат й полководець європейського масштабу» (В. Смолій, В. Степанков); «політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольних змагань 1648–57, творець Української козацької держави» (В. Степанков); «творець Української держави» (В. Литвин); «засновник Української гетьманської держави (Гетьманщини)» (Р. Шуст); «найвидатніша людина в той час, коли Україна вибилася була на волю» (М. Аркас); «видатний державний діяч» (І. Крип'якевич); «спромігся перетворити «повстання рабів», як називали українську революцію поляки, на міцну державу» (Н. Полонська-Василенко); «зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим роз'єднану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави» (В. Липинський); «вождь повсталого українського народу в боротьбі за визволення від іноземного панування» (О. Апанович); «найвизначніший військовий політичний діяч України» (О. Субтельний); «сформував державну ідею, що передбачала створення незалежної соборної Української держави в етнічних межах проживання українського народу» (І. Коляда, В. Милько); «був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII – XX століть політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої зовнішньої та внутрішньої політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства» (Б. Губський); «історична особа, котра не піддається однозначній оцінці» (Б. Губський); «зробив велику помилку, уклавши договір із царем» (О. Апанович); «розправлявся із своїми політичними противниками, придушував повстання селянської і козацької голоти, роздавав універсалами землі феодалам» (І. Коляда, В. Милько); Україна «під проводом Богдана Хмельницького досягає відновлення національної державності...» (Л. Лук'яненко); «вироблення великим гетьманом основних принципів української державної ідеї» (М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський); «...назва «Україна» у добу Богдана Хмельницького почала виступати синонімічним відповідником «Русі» та «Війська Запорозького/Козаків» (Т. Чухліб); «історики характеризують як політика, полководця і дипломата, провідника національно-визвольних змагань 1648-57 рр., творця Української козацької держави та її першого гетьмана», проте «внесок у міфологізацію образу Хмельницького належить не історикам, а політикам та представникам мас-медіа» (В. Гоцуляк).

Тобто, не можемо не погодитися з професором В. Масненком, що образ Богдана Хмельницького і нині продовжує виконувати суттєву функцію національної ідентифікації сучасної української спільноти.

Таким чином, наше дослідження показало, що Богдана Хмельницького, за експертними оцінками, які базувалися на документальних джерелах, відзначали *надзвичайна обдарованість, організаційні здібності, яскрава харизма, величезний особистий вплив, хоробрість, рішучість, послідовність у діях, широкий світогляд, любов до України*. Ці особистісні характеристики, зреалізовані як на полі бою, так і в державницьких зусиллях (міжнародна і внутрішня політика, зокрема організаційна, господарська і кадрова), сприяли тому, що цитовані нами фахові експерти – представники різних історичних епох, парадигм і наукових напрямів – характеризують Богдана Хмельницького як *видатного військового і політичного діяча, блискучого дипломата, полководця європейського масштабу, який вирішально визначив хід епохальних подій в Україні та світі*.

Цитуючи В. Смоля, резюмуємо: *«Борці за національну справу всіх поколінь поважали й шанували його (Богдана Хмельницького – В.Л.) як людину, що знайшла в собі сили перетворити всезнищуючий, кривавий і сліпий селянський бунт у конструктивний державорчий процес. Тобто, процес, завдяки якому український народ після багатьох століть поневолення знову увійшов у коло європейських історичних націй»*[19, с. 258].

Список використаних джерел

1. *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
2. *Аркас М. М.* Історія України-Русі / Переднє слово П. М. Гвоздецького. 3-тє факс. вид. Київ : Вища шк., 1993. 414 с.
3. *Аркас М.* Історія України-Русі. Третє видання. Фотокопія другого видання з 1912 р. Вінніпег : видав З. С. Кондратюк, 1967 р. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3566/file.pdf>
4. *Баган О.* Актуальна націософія: теоретичні, культурологічні, геополітичні, історіософські аспекти. Львів : ЛА «Піраміда», 2016. 672 с.
5. *Барабаш Т.* Богдан Хмельницький. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. 256 с.
6. *Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. Київ : ТОВ УВПК «ЕксОб». 2005. 632 с.
7. *Гоцуляк В. В.* Постаць Богдана Хмельницького в новітній українській історіографії // Гоцуляк В. В. Доктор історичних наук, професор (до 70-річного ювілею). Вибрані студії. Бібліографічний покажчик (1990–2018). Черкаси : Гордієнко Є.І., 2018. 352 с.
8. *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т. укр. археограф., Ін-т. історії України. Київ : Наук. думка, 1992. 544 с.

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

9. *Калуцький С. С.* Постаць гетьмана Богдана Хмельницького та формування національної аристократії в 40–50-х рр. XVII ст. у науковій творчості В'ячеслава Липинського : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису : Дисертація на здобуття ступеня канд. іст. наук зі спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2019. 283 с.
10. *Коляда І. А., Милько В. І.* Богдан Хмельницький. Київ : ДАК «Укрвидавполіграфія», 2013. 128 с.
11. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с.
12. *Лазуренко В. М.* До питання пошуку реального місця поховання державотворця України Богдана Хмельницького // Поділля в роки Української національної революції середини XVII століття : матеріали Всеукраїнської науково-красназничої конференції, приуроченої 370-й річниці героїчної оборони Вінниці на чолі з полковником Іваном Богуном (Вінниця, 04 берез. 2021 р.). Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2021. С. 211–225.
13. *Липинський В.* Україна на переломі, 1657–1959 : замітки до історії укр. держ. буд-ва в XVII-ім ст. [Ч. 1] / Вячеслав Липинський. Відень ; Київ : Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України («Дніпросоюз»), 1920. 304 с.
14. *Литвин В. М.* Історія України. Підручник. К.: Наукова думка. 2006. 728 с.
15. *Лук'яненко Л.* Де ти, доле України? Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2015. 272 с.
16. *Масненко В.* Образи Богдана Хмельницького у сучасній колективній історичній пам'яті України та їх сусідів // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 22 (355). Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. С. 14–22. URL: <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/download/456/463>
17. *Новий довідник: Історія України.* Київ: ТОВ «КАЗКА», 2005. 736 с.
18. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. 608 с.
19. *Смолій В.* Гетьман Богдан Хмельницький – фундатор козацької держави // Україна – козацька держава. Ucraina – Terra Cosacorum : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / керівник проекту, авт.-упоряд., худож., фот., іл. Володимир Недяк ; [наук. ред.: О. К. Федорук, В. О. Щербак]. Київ : ЕММА, 2004. С. 258–262.
20. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ : Парлам. вид-во, 2020. 752 с.
21. *Степанков В.* Хмельницький Богдан // Енциклопедія історії України / НАН України, Інститут історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова Думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 389.
22. *Субтельний О.* Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. 2-е вид. Київ : Либідь, 1992. 512 с.
23. *Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / за редакцією Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смолія.* Київ : Українські пропілеї, 2002. 656 с.
24. *Чухліб Т.* «...нам Господь Бог поміг визволити Україну свою Руську»: словотворча революція за часів гетьмана Богдана Хмельницького // Пам'ятки України. Національна спадщина. 2020. №1 – 3. С. 5–19.
25. *Шуст Р.* Хмельницький Богдан // Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 509.